

УДК 37+7.078+338.43:929:94(477)-05

DOI: <https://doi.org/10.54662/veresen.4.2022.03>

*Ольга Волос,
ORCID iD 0000-0002-6400-7645
кандидат історичних наук, доцент
кафедри філософії освіти, теорії й методики
суспільствознавчих предметів
Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
вул. Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
olha.volos@moipro.mk.ua*

«СТЕПОВА ЛЮДИНА» – АГРАРІЙ, НОВАТОР, ПРОСВІТНИК

Серед видатних українських особистостей, які вірою і правдою прислужилися рідній землі, своєму народу, і хто заслуговує на всенародне в державі визнання нині – Славний Українець Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929 рр.), відомий громадський діяч, публіцист, видавець, благодійник, меценат української культури, просвітник, агроном та землевласник. Інтелектуальний спадок вірного сина українського народу Є. Х. Чикаленка є унікальним за змістом й оригінальним за викладом знань сільськогосподарського змісту та спрямування. Господарська та агропросвітницька діяльність Є. Х. Чикаленка серед сільських виробників вплинули на підвищення культури сільськогосподарського виробництва України на межі XIX і XX століть і залишили помітний слід в історії вітчизняної аграрної думки.

***Ключові слова:** аграрій; Є. Х. Чикаленко; книжки «Розмова про сільське хазяйство»; новатор; практик; просвітник.*

© Волос О. В., 2022

Вступні зауваги. Минулий 2021 рік в Україні був багатим на ювілеї визначних особистостей. Когось у державі згадали (Лесю Українку, Агатангела Кримського), когось, на жаль, ні. Серед тих, хто заслуговує на всенародне в державі визнання нині, – Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929 рр.), визначний громадський діяч, публіцист, видавець, благодійник, меценат української культури, просвітник, агроном та землевласник. Саме Чикаленко, один із справжніх українських соборників, не ділив людей за їхніми політичними поглядами, за віросповіданнями, лише цінував у них відданість українській справі, для яких національні й громадські питання вважалися вагомішими за особисті. Він і сам усе своє життя присвятив Україні.

Актуальність означеної теми зумовлена суспільними процесами, у яких роль

особистості важлива в будь-які часи і надто в часи тяжких випробувань, від яких залежить доля держави, доля нації. Як тепер усе тримається на особистості (сотнях, тисячах, мільйонах) так, і в минулому. Але серед мільйонів особистостей є провідники, які є натхненниками для багатьох і своїм прикладом не дають зневіритися, допомагають вистояти та перемогти.

Немає сенсу зупинятися на дослідженнях життєвого шляху Є. Чикаленка, аспектах його громадської діяльності, питаннях матеріальної та моральної підтримки української культури та видавничої справи, публіцистики, які достатнього ґрунтовно та різносторонньо розкрили істинну сутність Великого українця. У 1934 році Д. Дорошенко, який був знайомий і зустрічався з Є. Х. Чикаленком, першим дослідив його життєдіяльність (До-

рошенко Д., 1934). Пізніше В. Кубійович у 1955 році помістив відомості про нього до зарубіжного видання «Енциклопедія українознавства» (Жуковський А., 2000, с. 3748). Дослідження з чикаленкознавства протягом ХХ ст. виходили в різних країнах: Польщі, Чехословаччині, США, окрім хіба що України. На межі ХХ та ХХІ століть ім'я Євгена Чикаленка, його праці поступово почали повертатися в Україну. Сучасні енциклопедичні видання в Україні вже містять різнопланову інформацію про Євгена Чикаленка. Так, «Довідник з історії України», виданий за загальною редакцією І. Підкови та Р. Шуста, характеризує його як визначного українського діяча, мецената, теоретика і практика сільського господарства (Кривоший Г., 2001, с. 1076). До ювілейних дат життєдіяльності Чикаленка почали видавати наукові збірки (Бачинська О. 2012), монографії (Старовойтенко І., 2009) та окремі статті (Рогожа М., 2018).

Мета і завдання статті. Метою дослідження є висвітлення вагомих сторінок біографії відомого в минулому представника української нації, а саме його діяльність в аграрній сфері, де він заявив про себе як новатор та просвітитель у галузі сільського господарства.

Нашим завданням є висвітлення господарської практики активного реформатора державного аграрного сектору наприкінці ХІХ століття, його просвітницької діяльності, що була присвячена популяризації, насамперед серед селян, наукових знань, зразків нової техніки, новаторських підходів до ведення землеробського господарства в кліматичних умовах степового краю та співпраці Євгена Чикаленка з періодичними виданнями, на сторінках яких він активно висвітлював свої роздуми щодо модернізації сільськогосподарського виробництва. Донині цей складник життєдіяльності Чикаленка менше висвітлений, що поки не дає змогу достойно оцінити та чітко зрозуміти його внесок на цій ниві. Саме завдяки новаторству і значним успіхам у сільському господарстві Євген Чикален-

ко реалізувався як громадсько-політичний діяч, видавець, найширший благодійник.

Виклад основного матеріалу. Важливим джерелом для цього дослідження є спогади самого Євгена Харлампійовича Чикаленка, ґрунтовна епістолярна спадщина якого дозволяє дослідити різні грані його творчої натури, відстежити плідну багатопланову діяльність на різних етапах життя. Його «Спогади» (1861–1907 рр.) (Чикаленко Є. Х., 2003) та «Щоденник» (Чикаленко Є., 2004), який у наш час виданий у трьох томах, дозволяють ґрунтовніше висвітлити ці питання в умовах сьогодення. Є сенс придивитися до цієї яскравої особистості під дещо іншим кутом зору – із позицій сучасного історичного краєзнавства, а саме як до видатного аграрія, чий унесок у розвиток степового землеробства все ще залишається неналежно оціненим. А творче наукове напрацювання відомого аграрія-степовика, автора серії брошур «Розмова про сільське хазяйство» надовго були забуті. Саме цього року виповнюється 125 років, як в Одесі в 1897 році видрукували першу книжечку з цієї серії. І лише цьогооріч в Україні вперше перевидали працю Чикаленка (усі брошури в одному виданні), яка і нині є сільськогосподарською енциклопедією для аграріїв (Чикаленко Є. Х., 2022). Також потрібно зазначити, що Євген Чикаленко протягом свого життя тісно співпрацював, товаришував, підтримував багатьох відомих наших краян, серед яких: родина Тобілевичів – корифеїв українського театру, Микола Аркас, якого він активно заохочував продовжувати композиторську діяльність і покласти записані ним народні пісні на ноти (Лист Євгена Черкасенка, 1907, арк. 27–30), Людмила Василевська-Березіна (Дніпрова Чайка), Амбросій Ждаха та інші. Його фінансова та моральна підтримка відіграли важливу роль у житті кожного із них.

Родина землевласників Чикаленків із степового краю тривалий час проживала в Ананьївському повіті Херсонської губернії. Рід мав козацькі корені по чоловічій лінії. Дід Євгена Харлампійовича Іван був козаком Бузького козацького війська. Там

він дослужився до рангу «урядника» (підхорунжого), але не забажав переселятись на Кубань, куди було переведено 1792 року бузьких козаків, залишився жити на Херсонщині, одружився в селі Перешори (Тесленко В., 1998, с. 95).

Євген Чикаленко народився 9(21) грудня 1861 року в селі Перешори (зараз це Одещина) (Гусейнов Г., 2012, с. 38), там провів дитинство у широкому родинному колі, спілкуючись у побуті українською з однолітками з простих селянських сімей (Чекаленко Л., 2016, с. 247). Оскільки спільне життя батьків не заладилося (вони розлучилися), Євгену разом із братом та сестрою доводилося часто відвідувати матір, яка оселилася в містечку Ананьєв. Через брак часу батько, що був заклопотаний веденням господарства, не міг приділяти Євгену необхідної уваги, і ним опікувався Павлуша Олар, людина гарної вдачі й глибокої сердечності, найкращий у селі казкар, танцюрист та музика, що справив на маленького Євгена незабутні враження. Саме він сприяв формуванню в нього любові до української пісні та історії (Чикаленко Є. Х., 2003, с. 50). Далі Євген навчався спочатку в місцевого перешорського сільського священника добросердечного, освіченого «пан-отця» Василя Лопатинського (Дорошенко Д., 1934, с. 13), який мав симпатичну зовнішність, глибокий духовний світ, любив свій народ та його пісню, а потім у приватному пансіоні англійця Рандаля в Одесі, де в сільського хлопчика не склалися стосунки з однолітками, що переважно були міськими та не сприймали все народне, особливо його мову. У пансіоні наука була поставлена дуже добре, звертали увагу й на фізичне виховання дітей, що в ті часи було великою рідкістю. Учителі й вихователі пансіону були іноземцями, тому Є. Х. Чикаленку вдалося отримати добрі уроки англійської, французької та німецької мов (Дорошенко Д., 1934, с. 13). Із 1875 року продовжив навчання в Єлисаветградському земському вищому реальному училищі, яке мало репутацію одного з кращих освітніх закладів

південного краю. Директором цього закладу був відомий педагог, засновник першого в Україні педагогічного часопису «Педагогічний вісник» – Михайло Завадський. В училищі Євген заприятелював із Андрієм Грабенком, а також із Панасом Тобілевичем, із яким сиділи за однією партою. Дружба хлопців згодом переросла в щирію приязнь на все життя (Чекаленко Л., 2016, с. 247). Вищу освіту здобув на природничому факультеті (агрономія і зооветеринарія) Харківського університету, який закінчив у 1885 році. Про ранній період свого життя Євген Харлампійович згадував так: «Літні канікули я проводив в Перешорах. Того літа я записав багато пісень, приказок та незнайомих слів, кузина Настя теж записала багато від дівчат та бабів, і ми той матеріал потім передали до «Київської Старини», а пісні пізніше видало видавництво «Вік», як я вже казав, окремим збірником» (Чикаленко Є. Х., 2003, с. 71). Наприкінці XIX століття в Одесі вийшла друком невелика і в наш час надзвичайно рідкісна збірка записаних Євгеном Харлампійовичем народних пісень (200 найкращих українських пісень / Уложив Є. Чикаленко, 1897). Навчаючись у великих містах, Євген Харлампійович постійно приїздив у рідне село, до якого повертався і в різні скрутні часи свого життя. Так сталося і після закінчення університету, бо за зв'язки з національно налаштованою українською інтелігенцією був заарештований, його віддали під нагляд поліції на п'ять років із заборонаю проживати в Одесі, Києві, Харкові, Петербурзі та Москві.

Із травня 1885-го для молодого Євгена Чикаленка розпочався новий, дуже продуктивний етап життя. Молода сім'я Чикаленків переїхала до родинного маєтку в Перешорах, де Євген Харлампійович почав ґрунтовно займатися сільським господарством. Обмежений владою в спілкуванні (йому заборонили виїздити без дозволу справника, щотижня до маєтку навідувалася поліція, аби на власні очі переконатися, чи «піднаглядний» перебуває на місці) він повністю поринув у господарські справи.

Майже десять років родина прожила в селі, перші п'ять – безвиїзно, під наглядом поліції, а коли термін скінчився – під таємним наглядом.

Із листування Є. Х. Чикаленка з Іваном Липою дізнаємося, що в той час він віддавався господарству всією душею, можна сказати, із запалом. Його цікавила найбільше не матеріальна сторона справи, а бажання поставити своє господарство зразково, добитися збільшення врожайності, щоб своїм прикладом упливати на поліпшення селянського господарства своєї округи та «щоб навчити дядьків, як краще господарювати» (Лист Є. Чикаленка до І. Липи, 1901, арк. 50). Для цього він завів у своєму маєтку кращі породи худоби та коней, а також американські сільськогосподарські знаряддя.

Від покійного батька, який помер у молодому віці, Євген Харлампійович успадкував значне землеволодіння у Перешорах, про яке деякий час дбав брат батька, оскільки Євген рано лишився без батька. У 1890 році по смерті дядька він став самостійним господарем маєтку та земель. Заради правди необхідно сказати, що серед причин зайнятися господарюванням Євгена змусив і кредит батька, який необхідно було повертати, а заборгованість була чимала. У своїй господарській діяльності Чикаленко спирався на родинний досвід господарювання, що засвоїв ще в дитинстві, та набуті в університеті знання агронома. Таке господарювання було успішним, бо навіть у посушливих кліматичних умовах у господарстві мали хороші врожаї. Невелику згадку про маєток Чикаленків як середовище передової агрокультури та зоотехнічного досвіду землевласника вміщено до спеціалізованого видання «Ілюстрований путівник Південно-Західними казенними залізницями» (1899 р.). У ньому зокрема зазначено: «Маєток цей, що має 2000 десятин, один із найкращих у Херсонській губернії в сенсі застосування інтенсивної культури; у ньому є завод коней..., а також завод сірої української худоби. Крім того влаштовано розсадник лісових порід: ака-

ції, ясеню, клену, ільма; щорічно засівається та засаджується 5 десятин лісу» (Перешори, 2022). Сам Євген Харлампійович про родинне господарство полишив такі записи: «Дід провадив велике скотарське господарство, мав багато коней, скоту, а особливо овець; у мене аж до 1918 року тягнувся дідів завід сірого українського скоту, овець та степових коней з домішками інших рас». «Господарство в Перешорах проводилось велике: орало двадцять волових плугів та з півсотні бичні; доїлося 25–30 корів, то рогатої худоби було всього до двохсот штук; табун коней більш як півтори сотні штук; до тисячі овець, кодатих волоських, та півсотні місцевої породи свиней. Завід коней, рогатої худоби та овець тянувся з діда-прадіда, але проводився без всякої системи, без відповідного бракування та добирання, а через те потроху переводився і мало чим відрізнявся від селянського. Господарство проводилось теж старинними рутинними способами, і дядько не дозволяв заводити ніякої новизни. Він неодноразово повторював: Роби так, як я робив, я ж робив так, як твій батько, а розумнішого за нього я не зустрічав у своїм житті. Отож роби наше дурне, твоє розумне нехай полежить» (Чикаленко Є. Х., 2003, с. 140).

Наполегливість, використаний родинний практичний досвід ведення господарства, теоретичні та практичні знання, здобуті в Харківському університеті: «Охоче й пильно я студіював під керуванням лубенського українця, професора агрономії Зайкевича спеціально сільське господарство у всіх його галузях. Під проводом професора ми гуртом кілька разів їздили оглядати найкращі господарства, як-от: Харитоненка, Кеніга на Харківщині, Карлівську Кочубея на Полтавщині та інші. Бачачи, що я володію українською народною мовою, професор Зайкевич замовив мені скласти популярну брошуру для народу про культуру кукурудзи, що я й зробив; не знаю, може, вона була складена дуже примітивно, чи з інших причин, але вона світу не бачила, а мені ніяково було за неї спитати у професора Зайкевича» (Чикаленко Л., 2016,

с. 248), допомогли Чикаленку стати одним із найкращих аграріїв свого часу. Завзято й тяжко працюючи у своєму маєтку, агроном-практик Євген Чикаленко досконало вивчав пропозиції західноєвропейських і вітчизняних виробників машин і сільськогосподарського реманенту, використовував їх у власній землеробській практиці, рекомендував сільським господарям, своїм землякам необхідні машини і механізми, насіння зернових високоврожайних сортів, які можливо було придбати через склади повітових і губернських земств.

Аналізуючи свої досягнення та невдачі, Євген Харлампійович дійшов висновку, що прибутковість землеволодіння зростає саме завдяки своєчасному підняттю зябу, відразу після жнив, коли приорані пожнивні рештки, бо як пояснював господарник, саме раннім підняттям зябу руйнуються капіляри ґрунту, що так само зменшує випаровування запасів вологи з нього. Окрім того, активно впроваджував науково обґрунтоване чергування сільськогосподарських культур і парів у часі на земельних ділянках за заздалегідь визначеним ним планом «плодозмін», що дозволяло дати «відпочинок» ґрунту та регулювати внесення органічних і мінеральних добрив, останніх за наявності фінансів. Для цього завів окремі невеличкі ділянки землі, які використав для досліджень.

Серед експериментів Чикаленка на власній землі слід відзначити дослідження з так званим чорним паром – способом обробітку землі, який сприяв боротьбі з посухою та збереженню вологи. Маючи знання та певний досвід господарювання, він запровадив низку змін у свою власну агроекономіку. Його нововведення та експерименти спочатку сприймалися сусідами-землевласниками та селянами з недовірою та посмішкою, але результат був красномовнішим за слова. Незабаром, протягом чотирьох-шести років, вивчаючи роботи вчених того часу по боротьбі з посухою і експериментуючи на дослідних ділянках землі, молодий власник винайшов

свій метод отримання стабільно гарних врожаїв виживання – новий метод оброблення землі, відомий як «чорний пар». Під озимину землю орали ранньою весною, засівали після Спаса. Урожай був доволі великий – від 19 до 24 центнерів зерна з десятини. Замість вирощування однієї культури, що дуже виснажувала землю і призводила до виродження сорту рослини, Чикаленко вводив п'ять полів сівозміни, розширює асортимент культур – крім звичайних льону, проса, пшениці та вівса вирощує ячмінь, соняшник, кукурудзу. Пізніше господар перейшов на 4- і 2-змінний порядок оброблення землі. Викликає інтерес винайдений ним спосіб боротьби з бур'янами – на засміченому осотом полі два-три роки випасали овець, а потім цілину засівали. Як агроном, успішний землевласник займався селекцією рослин. Для посіву відбирав найкраще насіння, підбирав сорти, які б давали кращий урожай. Євген Чикаленко не лише на прикладі власного господарювання доводив переваги наукової системи сівозмін, а ратував за їхнє поширення серед селян-орендарів, адже це давало змогу підвищити урожайність, захистити землю від забур'янення та зберегти родючість ґрунтів. Раціональне землекористування послаблювало негативний вплив частих посух, що періодично охоплювали південь України.

Його успіхи були настільки вражаючими і набули такого розголосу, що Перешори кілька разів для огляду господарства відвідували делегації експертів з Міністерства хліборобства. Згодом завдяки експериментам і впровадженню сучасних технологій господарство Чикаленка почало давати прибуток, на поганеньких землях господарник-новатор вирощував значні врожаї. За зразкове господарювання молодий аграрій одержав нагрудний знак – золоту відзнаку Міністерства хліборобства Російської імперії.

Саме в останню третину XIX століття землевласники на теренах України здебільшого активно намагалися модернізувати

свої господарства, орієнтуючись на виклики економічного розвитку держави, та ставали великими товаровиробниками сільськогосподарської продукції на світовому ринку. Лише в межах сучасної Миколаївщини варто згадати зразкові господарства землевласників Херсонської губернії, а саме: Скаржинських, Аркаса, Ерделі, Кантакузена та інших. Серед них достойне місце зайняв аграрій-новатор степового краю, славетний господарник Євген Чикаленко.

Серед значних досягнень аграрія Чикаленка особливо хочеться відзначити його творче осмислення власного досвіду та здобутих знань у галузі сільського господарства – видання для широкого загалу виробників аграрної продукції серії книжок – «Розмова про сільське хазяйство». Як згадував сам автор, перша спроба написання науково-популярної книжки на сільськогосподарську тематику припала на першу половину 80-х років XIX століття, ще в період навчання в університеті. На початку 90-х років вирішив написати про чорний пар, бо мав хороші результати своїх досліджень. У родині цей час назвали «під знаком «чорного пару»». Готуючи до видання свої роздуми і рекомендації, Чикаленко мав на меті доступно й переконливо розповісти про нові підходи й технології ведення господарства, підвищення врожайності, модернізацію аграрного сектору і способи підвищення добробуту селян. Сільськогосподарські виставки у багатьох містах: Ромнах, Гадячі, Катеринославі відзначали «Розмови» Чикаленка як прорив у традиційній культурі господарювання на землі. У спілкуванні зі своїми однодумцями Чикаленко зазначав, що для нього особливо важливим було видати брошуру рідною для селян мовою, саме українською, бо поради були адресовані насамперед сільським аграріям. Для зручності матеріал виклав у вигляді невеликих брошур чи книжечок, дешевих і загальнодоступних для придбання і розуміння написаного. Так з'явився цикл п'яти тоненьких книжок, об'єднаних не тільки задумом і змістом, але й назвою

«Розмова про сільське хазяйство». Кожна з п'яти книжок цінних практичних рекомендацій, які певною мірою дуже наближені до енциклопедичних знань за окремими галузями, мала на меті допомогти сільським господарям середньої заможності вести прагматичне сільське господарство, що на межі XIX–XX століть означало вести господарську діяльність на сучасному рівні з урахуванням європейського досвіду щодо рослинництва та тваринництва. Діалоговий стиль викладу матеріалу з урахуванням мовленнєвих особливостей спілкування в середовищі селян зробили видання дуже популярними та сприяли швидкому поширенню серед сільських господарників. Важливо зазначити, що саме такий стиль, а не науковий, який був заборонений для таких видань, порадили в Ученому комітеті Міністерства хліборобства використати Євгенові Чикаленку. Видання мали бути схожі на белетристику, що значно спрощувало отримання дозволу на їх публікацію. Маючи досвід п'ятирічних поневірянь в отриманні дозволу для видання першої брошури, автор скористався слушною порадою. Це значно прискорило та полегшило друк наступних видань, хоч і далі потребувало чималих фінансових витрат і затрати фізичних сил.

У своїх «Спогадах» Євген Харлампійович занотував, як саме в нього виникла ідея написати першу книжечку. Весна – літо 1892 року на Херсонщині видалися посушливими, поля потерпали від нестачі дощу. Наприкінці червня в Перешорах селяни вирішили здійснити молебень і колективно попросити в Усевишнього життєдайної вологи. До ходи односельців на поля приєднався Чикаленко і скористався нагодою показати сільським господарям свої ниви, свій чорний пар, які, на відміну, інших зеленіли та зберегли вологу з ранньої весни. «Після молебня на запитання вражених селян – яким способом я зберіг у ріллі весняну вогкість, я в подробицях розказав, як це робиться. Таким чином вийшла імпровізована лекція на ріллі, посеред сте-

пу. Тоді я рішив написати книжечку на цю тему або ліпше сказати, записати те, що я з цього приводу говорив, поясняв на практиці селянам» (Чикаленко Є. Х., 2003, с. 188).

Першою з п'яти була брошура «Про засуху. Чорний пар та плодозміни» (Чикаленко Є., 1910) – найпопулярніша і витримала шість видань. Завдяки їй чимало селян увели в практику свого господарювання запропоновані Чикаленком нові методи. Наступні дві – «Худоба: коні, скотина, свині та вівці» (Чикаленко Є., 1910) та «Сіяні трави, кукурудза і буряки» (Чикаленко Є., 1902) – видали чотири рази кожна. Четверта – «Виноград» (Чикаленко Є., 1901) і п'ята – «Сад» (Чикаленко Є., 1912) перевидавали кожна тричі. Щоразу брошури випускали великим накладом – по кілька тисяч примірників кожна. Їх перекладали румунською і російською мовами. Спершу видрукуване в Україні, видання практика-новатора згодом перевидали у столичному Петербурзі. Загальний наклад «Розмови» становив півмільйона примірників. Це величезний наклад навіть для часів загальної письменності, не кажучи вже про країну, де на селі не так багато було грамотних, але популярність брошур Чикаленка серед селян була величезною. На початку ХХ століття, переселяючись до Сибіру та на Далекий Схід, у часи столипінської реформи, селяни брали із собою «Кобзар» Т. Шевченка та книжки Є. Чикаленка.

Кожне наступне видання автор обов'язково модернізував його, додаючи новинки тієї чи іншої галузі сільського господарства, найцікавіший ілюстративний матеріал, який з'являвся в періодичних виданнях, консультувався з фахівцями щодо пошуку відповідної літератури та джерел. За самовіддану працю на ниві народного просвітництва Харківське товариство сільського господарства присудило авторові за його «Розмови» велику срібну медаль, а Полтавське висунуло його кандидатуру на здобувача золотої медалі імені Левитського. Ці видання, будучи своєрідною популярною сільськогосподарською

енциклопедією, стараннями земств у до-революційний час розійшлися величезним накладом. Видання та перевидання брошур Чикаленка серії «Розмови» припадає на період 1897–1918 роки. У подальшому, за радянської влади перевидання не практикували, за винятком 1923 року, коли невеликим накладом у Харкові видрукували «Чорний пар та плодозміна» Є. Чикаленка, імовірно це сталося ще за інерцією та й інших таких популярних нових книжок не було. А далі поведінка влади зрозуміла, бо як можна видавати книжки, навіть якщо вони і корисні – землевласника в минулому, громадсько-політичного діяча, що відстоював незалежність і самостійність України, емігранта. Як уже зазначалося раніше, лише цього року популярна корисна наукова праця Чикаленка була перевидана, усі брошури в одному виданні.

Просвітницька діяльність Євгена Чикаленка проявилася не тільки у виданні своїм коштом науково-популярних книжок із важливих питань сільського господарства, але й в активній співпраці та фінансовій підтримці різних періодичних видань, у яких висвітлювалися ці проблеми. У середині 90-х років ХІХ століття його дописи опубліковані в одеському щотижневому журналі «По морю и суше». Він був постійним дописувачем журналу в розділі новини місцевого життя «Листи з Ананьївського повіту», у яких переконливо й послідовно пропагував передові методи ведення сільського господарства в тогочасній відсталій імперській державі, говорив про важливість діяльності Селянського банку, особливості орендних земельних відносин і відрядної оплати праці та покладав велику надію на фермерські господарства, які в умовах кризи, на його думку, можуть із успіхом працювати та існувати. У своїх дописах у журналі він неодноразово наголошував на важливості просвітницької місії інтелігенції, яка повинна поділитись із народом своїми теоретичними знаннями і практичним умінням ведення зразкового господарства, сприяти облаштуванню показових полів і

забезпечувати сільських аграрників сільськогосподарськими книжками, що написані доступною народною мовою, указати селянству шлях до покращення добробуту. Успішний аграрник ніколи не шкодував грошей і постійно підтримував газети й журнали, у яких пропагували сільськогосподарські знання, досвід і новинки знарядь праці та техніки.

Проживаючи з родиною деякий час в Одесі, Євген Харлампійович співпрацював із виданням «Южные записки». У 1904 році в № 45 від 17 жовтня опублікована його стаття «До питання про боротьбу з посухами», у якій практик-аграрій укотре зауважив на важливості поширення знань серед сільських господарників, що допоможуть їм протистояти посухам, а також звернув увагу на необхідності розширення селянського землеволодіння.

Херсонська земська губернська управа активно пропагувала передовий практичний досвід господарювання Є. Чикаленка, про що свідчать публікації в журналі «Сборник Херсонского земства». Місцеві органи самоврядування дуже добре розуміли головний секрет популярності відомого на Півдні господарника та його видань, тому активно підтримували й популяризували практичну спрямованість рекомендацій Євгена Чикаленка, що на прикладі власного господарювання доводив переваги наукової системи сівозмін, ратував за їхнє поширення, адже це давало змогу підвищити врожайність, захистити землю від забур'янення та зберегти родючість ґрунтів.

«Степова людина», так у родині називали Євгена Харлампійовича, за словами

Спиридона Черкасенка: «Він любив селян, село, хутір, землю, селянський пейзаж, безмежні краєвиди степу» (Гусейнов Г., 2012, с. 39) й чимало зробив саме для сільських господарників як фінансово, так і своїми просвітницькими проєктами, за що вони його завжди вважали своїм, бо обходився з ними «по-людськи».

Висновок. Є. Х. Чикаленко все своє життя був утіленням ідеального образу українського «дядька-господаря», мав просту натуру, яка відбилася в його зовнішності, поведінці, смаках, звичках, родинному укладі, який базувався на українських традиціях. Завжди був невіддільний від свого народу і ніколи не гордував біднішим від себе, не зневажав його прохання. Його просвітницька місія мала великий ефект і спонукала до запровадження сільськими господарями нововведень у сільськогосподарське виробництво, що так само сприяло зростанню рентабельності селянських господарств і зростанню кількості заможних українських товаровиробників. Творча співпраця з редакційними колегами газет і журналів доволі часто переростала у фінансову підтримку Євгеном Харлампійовичем багатьох видань, що дозволяло вистояти та розвиватися видавничій справі на теренах України.

У подальшому є сенс проаналізувати агропросвітницьку співпрацю Є. Х. Чикаленка з місцевими органами самоврядування, оскільки цей пласт матеріалів досі не проаналізований, що допоможе висвітлити ще одну зі сторін багатогранної діяльності видатного українця на благо свого народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусейнов Г. Перешори, Мардарівка... / Г. Гусейнов // Пам'ятки України. – Київ, 2012. – № 12. – С. 38–43.
2. «200 найкращих українських пісень (Уложив Є. Чикаленко)». – Одеса. – 1897. – 168+5 с.
3. Дорошенко Д. Євген Чикаленко 1861–1929: його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага : Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. – 100 с.

4. Євген Чикаленко в процесі українського націотворення: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: Бачинська О. [та ін.]. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історичний факультет; Відділ історії козацтва на Півдні і Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України; громадська організація «Чорноморське гайдамацьке з'єднання»; громадська ініціатива «Оновлення країни». – Одеса, СПД Бровкін О. В., 2012. – 110 с.

5. Жуковський А. Чикаленко Євген // Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Гол. ред. проф. В. Кубійович: перевидання в Україні / А. Жуковський. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3748.

6. Кривоший Г. Чикаленко Євген Харлампійович / Г. Кривоший // Довідник з історії України / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 1056.

7. Лист Є. Чикаленка до І. Липи 2 січня 1901 року // Державний архів Одеської області. – Ф. 164. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 50.

8. Лист Є. Чикаленка до М. Аркаса 15 січня 1907 року // Державний архів Миколаївської області. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 27–30.

9. Перешори. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Перешори> (дата звернення 21. 10. 2022).

10. Рогожа М. «Розмови про сільське хазяйство» Є. Чикаленка як джерело в контексті «матеріальної тканини нашої історії» / М. Рогожа // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2018. – Вип. 51. – С. 127–132. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/9715/1/%C2%ABRozmovy%20pro_silске_khaziaistvo%C2%BB_Ye._Chykalenka_yak_dzherelo_v_konteksti_materialnoi_tkanyny_nashoi%20istorii.pdf. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2018-51-015>

11. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: Монографія / І. Старовойтенко. – Київ : Темпора, 2009. – 544 с.

12. Тесленко В. Людина однієї мети: штрихи до портрета Є. Чикаленка / В. Тесленко // Пам'ять століть. – Київ, 1998. – № 1. – С. 94–107.

13. Чекаленко Л. Постать Євгена Чикаленка в нашій історії / Л. Чекаленко // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 18. – С. 247–253.

14. Чикаленко Є. Виноград / Є. Чикаленко. – Кн. 4., з мал. – Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1901. – 40 с.

15. Чикаленко Є. Про засуху (чорний пар та плодозмін) / Є. Чикаленко. – Кн. 1. 5-те вид., виправл. і доп., з 6 мал. – Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 50 с.

16. Чикаленко Є. Сад / Є. Чикаленко. – Кн. 5., 36 мал. – Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1912. – 78 с.

17. Чикаленко Є. Сіяні трави, кукуруза та буряки / Є. Чикаленко. – Кн. 3. 2-ге вид., доп., з мал. – Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1902. – 40 с.

18. Чикаленко Є. Х. Розмова про сільське хазяйство: в п'яти книгах / Євген Чикаленко; передн. сл. та упорядн. Анжела Савченко. – Харків-Київ : Видавець Олександр Савчук. – 2022. – 256 с., 82 іл.

19. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) : док.-худ. вид. / Є. Х. Чикаленко. Передм. В. Шевчука. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.

20. Чикаленко Є. Худоба: коні, скотина, свині та вівці / Є. Чикаленко. – Кн. 2. 4-те вид., доп., з 20 мал. – Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 51 с.

21. Чикаленко Є. Х. Щоденник. Т. 1. (1907–1917). – Київ : Темпора, 2004. – 428 с.

«STEPPE MAN» IS AN AGRARIAN, INNOVATOR AND EDUCATOR

Volos Olha,*Candidate of Historical Sciences (Ph.D.)**Department of Education Philosophy and Social studies**In-Service Teachers Training Institute**4-a Admiralska Street, 54001, Mykolaiv, Ukraine**olha.volos@moippo.mk.ua*

Among the outstanding Ukrainian personalities who faithfully and truthfully served their native land and folk, and who deserve national recognition today – Glorious Ukrainian Yevhenii Chikalenko (1861–1929), a well-known public figure author, publisher, philanthropist, educator, agronomist and landowner. His intellectual heritage is unique as for its agricultural content and originality.

Economic and agricultural Yevhenii Chikalenko's activity and cooperation with rural producers had an impact on the improvement of agricultural production in Ukraine in the 19th – 20th centuries, and it left a noticeable mark in the history of domestic agrarian science. The author named his scientific work in an peculiar way – «Conversation about rural husbandry» published in five books. They were first published in Ukrainian (Odesa, 1897), translated and republished in Russian (St. Petersburg, 1910) and reprinted several times. Totally it was about half a million printed copies. The publication is based on his own business experience as a dialogue with a reader. It should be noted that «Conversations...» went beyond the agrarian sector and had acquired general historical significance, as they revealed the enlightening dominants of Chikalenko's inner essence, for example, his desire to help his people not only materially, but also with thought, advice and action.

Chikalenko is a bright talented figure of the Ukrainian national movement, who went down in history.

Keywords: *agrarian; books «Conversation about rural farming»; educator; E. Kh. Chikalenko innovator; practitioner.*

REFERENCES

1. Bachynska, O. [et all] (Eds.). (2012). *Yevhen Chykalenko v protsesi ukrainskoho natsiotvorennia* [Evgeny Chikalenko in the process of Ukrainian nation-building]. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istorychnyi fakultet; Viddil istorii kozatstva na Pivdni i Naukovo-doslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy; hromadska orhanizatsiia «Chornomorske haidamatske ziednannia»; hromadska initsiatyva «Onovlennia krainy». Odesa, SPD Brovkin O. V. (ukr).
2. Chekalenko, L. (2016). Postat Yevhena Chykalenka v nashii istorii [The figure of Evgeny Chikalenko in our history]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 18, 247–253. Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatiuka (ukr).
3. Chykalenko, Ye. Kh. (2022). *Rozмова pro silske khaziaistvo: v piaty knykhakh* [Conversation about rural farming: in five books]. (Ed. Anzhela Savchenko). Kharkiv-Kyiv: Vydavets Oleksandr Savchuk (ukr).
3. Chykalenko, Ye. Kh. (2004). *Shchodennyk* [Diary]. T. 1. (1907–1917). Kyiv: Tempora (ukr).
4. Chykalenko, Ye. Kh. (2003). *Spohady (1861–1907)* [Memories (1861–1907)]. K.: Tempora (ukr).

5. Chykalenko, Ye. (1910). *Khudoba: koni, skotyna, svyni ta vivtsi* [Livestock: horses, cattle, pigs and sheep]. Kn. 2. Sankt-Peterburh: El. typ. N. Ya. Stoikovoi (ukr).
6. Chykalenko, Ye. (1910). *Pro zasukhu (chornyi par ta plodozmin)* [About drought (black steam and crop change)]. Kn. 1. Sankt-Peterburh: El. typ. N. Ya. Stoikovoi (ukr).
7. Chykalenko, Ye. (1912). *Sad* [Garden]. Kn. 5. Sankt-Peterburh: El. typ. N. Ya. Stoikovoi (ukr).
8. Chykalenko, Ye. (1902). *Siiani travy, kukuruza ta buriaky* [Sown herbs, corn and beets]. Kn. 3. Sankt-Peterburh: El. typ. N. Ya. Stoikovoi (ukr).
9. Chykalenko, Ye. (1901). *Vynohrad* [Grape]. Kn. 4. Sankt-Peterburh: El. typ. N. Ya. Stoikovoi (ukr).
10. (1897). «200 naikrashchykh ukrainskykh pisen (Ulozhyv Ye. Chykalenko)» [«200 best Ukrainian songs (Compiled by E. Chikalenko)»]. Odesa (ukr).
11. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko 1861–1929: yoho zhyttia i hromadska diialnist* [Yevhen Chikalenko 1861–1929: his life and public activity]. Praha: Vydannia Fondu imeni Ye. Chykalenka pry Ukrainskom Akademichnomu Komiteti (ukr).
12. Huseinov, H. (2012). *Pereshory, Mardarivka...* [Pereshory, Mardarivka...]. *Pamiatky Ukrainy*, 12, 38–43 (ukr).
13. Kryvosnyi, H. (2001). Chykalenko Yevhen Kharlampiiiovych [Chikalenko Evgeny Kharlampiyovych]. In *Dovidnyk z istorii Ukrainy* (Eds. I. Pidkova, R. Shust). K.: Heneza, 1056 (ukr).
14. Lyst Ye. Chykalenka do I. Lypy 2 sichnia 1901 roku [Letter of E. Chikalenko to I. Lypa on January 2, 1901]. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*, F. 164. – Op. 1. – Spr. 11. – Ark. 50 (ukr).
15. Lyst Ye. Chykalenka do M. Arkasa 15 sichnia 1907 roku [Letter of E. Chikalenko to M. Arkas on January 15, 1907]. *Derzhavnyi arkhiv Mykolaiivskoi oblasti*. – F. 468. – Op. 1. – Spr. 11. – Ark. 27–30 (ukr).
16. Pereshory. [Pereshori]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Pereshory> (data zvernennia 21. 10. 2022) (ukr).
17. Rohozha, M. (2018). «Rozmovy pro silske khaziaistvo» Ye. Chykalenka yak dzherelo v konteksti «materialnoi tkanyny nashoi istorii» [«Conversations about rural farming» by E. Chikalenko as a source in the context of the «material fabric of our history»]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 51, 127–132. [Elektronnyi resurs]. Retrieved from: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/9715/1/%C2%ABRozmovy%20pro_silске_khaziaistvo%C2%BB_Ye._Chykalenka_yak_dzherelo_v_kontekst_i_materialnoi_tkanyny_nashoi%20istorii.pdf. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2018-51-015> (ukr).
18. Starovoitenko, I. (2009). *Yevhen Chykalenko: liudyna na tli epokhy* [Yevhen Chikalenko: a man against the background of the era]. Kyiv: Tempora (ukr).
19. Teslenko, V. (1998). Liudyna odniiei mety: shtrykhy do portreta Ye. Chykalenka [A man of one goal: touches to the portrait of E. Chikalenko]. *Pamiat stolit*, 1, 94–107 (ukr).
21. Zhukovskiy, A. (2000). Chykalenko Yevhen [Chikalenko Yevhen]. In *Entsyklopediia ukrainoznavstva: v 11 t. T. 10.* (Ed. prof. V. Kubiiiovych). Lviv (ukr).